

SEYİD HÜSEYN TƏNQİDİ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Tayyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri milli ədəbi tənqidin tarixinə ilk inkişaf mərhələsi kimi daxil olur. Bu mərhələdə M.F.Axundzadənin əsasını qoyduğu tənqid məktəbinin ən yaxşı ənənələri davam və inkişaf etdirilir, eyni zamanda, tənqid ədəbi prosesə daha dərinlən və daha əhatəli nüfuz imkanı qazanırdı.

XIX əsrin sonlarında milli ədəbi proses nümayəndələrinin rusdillə mətbuata çıxmaq imkanları, XX əsrin əvvəllərinə doğru milli mətbuatın geniş vüsət alması ədəbi-bədii inkişafa əsaslı təkan verir, ədəbi tənqidin də fəaliyyət sahəsini genişləndirirdi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ədəbi tənqidin inkişafını şərtləndirən digər əsas amil müxtəlif yaradıcılıq istiqamətlərinə, fərqli ədəbi cərəyanlara, metodlara malik sənətkarların meydana çıxması və bu ədəbi müxtəliflikdə hər bir yazıcının yaradıcılığına onun mənsub olduğu ədəbi cərəyan, metod, fərdiüslub problemləri baxımından qiymət vermək zərurəti idi.

Tənqidin funksionallığını şərtləndirən amillər sırasında XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühitində yeni tipli ədəbiyyat uğrunda mübarizənin aktualanması da qeyd etmək olar. Məhz bu illərdə ədəbi tənqid "milli ədəbi prosesin sükançısı" (M.Arif) rolunda çıxış etməyə və onu ədəbiyyatın ictimai həyatda oynadığı rol, vətəndaşlıq düşüncəsi formalaşdırmaq istiqamətində canlandırmağa cəhd edirdi. Bu mərhələdə "milli ədəbi prosesin sükançısı" rolunda F.Köçərli, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu ilə bir sırada Seyid Hüseyn Sadiqzadə də ardıcıl fəaliyyət göstərirdi. S.Hüseyn ədəbi tənqiddə F.Köçərliyə bir qədər sonra, XX əsrin 10-cu illərində gəlmiş, bu illərdə ədəbi tənqiddə ardıcıl məşğul olmuşdur.

"Seyid Hüseyn - tənqidçi" adlı əhatəli tədqiqatında K.Talıbzadə yazırdı: "...Mətbuat səhifələrində onun "Seyid Hüseyn", "Hüseyn Sadiq", "Seyid Hüseyn Sadiqzadə", "Kazımoğlu", "S.H", "H.S" imzaları ilə tez-tez görünməyə başlayır. "Kazımoğlu" imzası tezliklə rəğbət və şöhrət qazanır. "Kazımoğlu"-nun tənqidlərinə təqdir və qəbul edən, eləcə də ona etiraz edən məqalələr yazılır. Bu məqalələrdə ondan "doğru söz deyən qələmi-sadiq" tənqidçi və "milli münəqqid" kimi bəhs olunur... "Kazımoğlu" imzası ilə Seyid Hüseyn əsasən ədəbi-tənqidi məqalələrini çap etdirirdi. Ona 1910-cu illərdə şöhrət qazandıran da, əsasən, bu imza ilə yazdığı məqalələr idi" (1,196).

S.Hüseyn ali təhsil almamışdır. Əvvəlcə mollaxanada, sonra da rus-tatar məktəbində aldığı təhsillə (və təbii ki, həm də öz üzərində çox inadla işləməsi, ardıcıl mütaliəsi və böyük ədəbiyyat

sevgisi ilə) onu ədəbi tənqid sahəsinə gəlməyə məcbur edən əsas səbəbi istiqamətdə ədəbi prosesdə açıq-aydın nəzərə çarpan "boşluq" idi. S.Hüseynə qədər F.Köçərli, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu tənqidlə məşğul olurdularsa da, yəndə tənqidçi qələminə böyük ehtiyac var idi. Olsun ki, S.Hüseyni ədəbi tənqidlə sistemli məşğul olmağa çəkən əsas amillərdən biri onun, ümumiyyətlə, mətbuat adamı olması ilə bağlı idi. Onun "İqbal", "Qurtuluş" və "Kəlhiyyə" kimi mətbuat orqanlarının redaktor və naşiri olması" (K.Talıbzadə), "qəzet redaktoru kimi olduqca prinsipiallığı, obyektivliyi, vətəndaşlıq mövqeyi, sözün həqiqətini oxuyucuya çatdırmağı vicdan borcu hesab etməsi və bu nöqtəyi-nəzərdən onun redaktoru olduğu mətbuat orqanları ilə "Şəlalə", "Dirilik" və "Babayi-Əmir" arasında gedən ədəbi mübarizələr" (K.Talıbzadə) də S.Hüseyni ədəbiyyat və sənət məsələlərinə aktiv münasibət bildirməyə sövq edir, peşəkar tənqidçi kimi fəaliyyətə istiqamətləndirirdi. O, heç vaxt özünü tənqidçi adlandırmamış, yazdığı ədəbi-tənqidi məqalələri bir qayda olaraq "oxucu təəssüratı" kimi qələmə verməyə çalışmışdır. M.S.Ordubadinin "Bədbəxt milyonçu və yaxud Rzaqulu xan firəngiməb" adlı romanına həsr etdiyi eyni adlı məqalədə S.Hüseyn yazırdı: "Hər kəs bir əsəri oxuduqda o əsər barəsində onda bir təəssürat olar. Bu təbii bir şeydir. Hər nə qədər yazdıqımız mütlaiyə "intiqaq" adı ilə verilmişsə, iqrar edirik ki, "yazdıqlarımız tənqidçilik nöqtəyi-nəzərindən olmayıb "Bədbəxt milyonçu"-nun bizdə buraxdığı təsirin nəticəsidir"(2,183). Məsələyə bu cür yanaşma heç şübhəsiz ki, yüksək tənqidçi təvazökarlığı ilə bağlı idi. Əslində S.Hüseynin məqalələri zamanına görə, ədəbi tənqidin qarşısında duran tələblərə cavab verirdi. Çünki onun yazılarında ədəbi prosesin məhsulu olan hər bir əsərə yazıcının yaradıcılıq yolunun inkişafı, milli və dünya ədəbiyyatının tarixi və çağdaş mənzərələri kontekstlərində dəyər vermək cəhdi öndə idi. S.Hüseyn hər bir əsəri aid olduğu janrın tarixi yaddaşı zəminində təhlil obyektinə çevirməyi bacarır, onları dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisə müstəvisinə gətirə bilirdi.

S.Hüseyn XX əsrin əvvəllərinin mürrəkəb və ziddiyətli ədəbi prosesi şəraitində tənqiddə böyük ehtiyac yarandığını dönə-dönə dilə gətirirdi. Ona görə, hər bir xalqın ədəbiyyatının zamanın tələblərinə uyğun inkişafına təkan vermək üçün ədəbi tənqid mühüm istiqamətləndirici rol oynaya bilər. S.Hüseynə görə, yazıcının zaman və cəmiyyət qarşısında üzərinə düşən vəzifəni lazımı şəkildə dərk etməsi üçün tənqidi düşüncənin ədəbi prosesə fəal müdaxiləsi vacib şərt idi. Məhz bu fəal müdaxilə hesabına sənətkarda yazdıqlarına qarşı məsuliyyət duyğusu oyatmaq, onları ideya-bədii cəhətdən mükəmməl və zamanın tələblərinə uyğun əsərlər yazmağa istiqamətləndirmək olar. S.Hüseyn tənqidin ədəbi prosesdə oynaya biləcəyi rolla bağlı bu tipli mülahizələrini dilə gətirərkən real vəziyyətlər çıxış edirdi: "Bizim hal-hazırda mövcud yazıçılarımızın çox yarısı öz təhsili əsasında yazıcılıq və ədəbiyyat babından bir şey öyrəndiyi yoxdur. Hətta böyləsi var ki, sərf və dil qaidələrini də oxumamışdır. Özünün təbii istedad və bacarığı nəticəsi olaraq yazır və irəliləyir. Budur ki, belələri öz yazılarının nöqsansız olmadığını bilirlər... Nə müəlliflərimiz hansı yol ilə yazacaqlarını bilirlər, nə də şairlərimiz nə kimi əsərlərin camaata mənəfəət verəcəyini tanıyırlar" (2,174).

S.Hüseyn "bir çox əxlaq pozan və heç bir mahiyyəti olmayan kitabçalar"ın nəşrinin, ideya cəhətdən ziyanlı, heç bir

bədiilik tələblərinə cavab verməyən əsərlərin ədəbi mühitə maneəsiz nüfuzunun əsas səbəbini "tənqidçi yoxluğu"nda axtarırdı. Bununla belə, (S.Hüseyn XX əsr ədəbi mühitində tənqiddə olan ehtiyacın dərk olunmuş zərurətə çevrilmə prosesini də görür və bu, onu sevindirməklə bərabər, ruhlandırır. S.Hüseyn ədəbi mühitdə meydana çıxan əsərlərin bəzilərinin müəlliflərinin onların səhvlərini, qüsurlarını göstərən tənqidçilərə xüsusi ehtiyac duyduqlarını və meydana çıxan tənqidi məqalələri "maraqla oxuma"larını, hətta bəzən tənqidçilərin onların əsərləri haqqında söz deməyi israrla qabartmalarını yüksək qiymətləndirir və bu cəhəti inkişafı şərtləndirən, gələcək haqqında nikbin düşüncəyə əsas verən amil kimi dəyərləndirirdi.

F.Köçərli kimi, S.Hüseynə, sözün geniş mənasında, Axundovun tənqid məktəbinin davamçısı idi. Sələfləri kimi, o da tənqiddə realist sənət uğrunda mübarizə dalğasında gəlmişdi. Sənətin cəmiyyətin inkişafına təkan verməsi, milli və vətəndaşlıq düşüncəsini irəli aparması uğrunda mübarizə onun da əsas məramını və məqsədini təşkil edirdi. Bununla bərabər, o, müasiri F.Köçərli kimi, ədəbiyyatın inkişafındakı müxtəlif təmayülləri görür və qəbul edirdi. Bu məqamda S.Hüseynin sənət qarşısında irəli sürdüyü iki pozulmaz prinsip var idi: Sənətin milli mənafeəyə xidməti, milliliklə bərabər, bəşəri məzmun ifadə etməsi; ikincisi, bədii əsərin sənət qanunları nöqtəyi-nəzərindən zəruri tələblərə cavab verməsi.

Ədəbi qeydlərində söz yaradıcılığının inkişafı tarixində ortaya çıxan "sənət sənət üçündür" və "sənət həyat üçündür" nəzəriyyələrinə öz baxış sistemini açıqlayırdı. Maraqlıdır ki, ədəbiyyatşünaslıqda çox vaxt bir-birinə zidd, bir-birini inkar edən sənət görüşləri kimi təfsir edilən bu nəzəriyyələrə S.Hüseyn bir-birini tamamlayan estetik qanunauyğunluqlar kimi yanaşırdı. O, "sənət sənət üçündür" nəzəriyyəsinə sənətin sənətkarcasına, yüksək bədii səviyyədə meydana çıxması zərurəti və tələbi kimi yanaşır, "sənət həyat üçündür" nəzəriyyəsinə isə sənətkarcasına meydana çıxan əsərin həyat həqiqətinə sədaqəti tələbini önə çəkirdi. S.Hüseyn yazırdı: "Sənət sənət üçündür" - deyər, ədəbiyyatda bir nəzəriyyə var... Bununla bərabər, ikinci bir nəzəriyyə dəxi vardır. Bu nəzəriyyəyə görə, "sənət yalnız sənət üçün deyil, bəlkə həyat üçündür. Yəni sənətkarın yazılan əsəri-sənətlər bəşəriyyətə yalnız sənətin incəliklərini deyil, bəlkə, bununla bərabər, həyatı da təlim etməlidirlər." (2,201). "Bu, ədəbiyyatın ideyalılığını, onun idraki əhəmiyyətini qabaqcıl bir mövqedən həll etməyə çalışan tənqidçinin estetik tezislərindən biri idi" (1,228). Tənqidçi bu estetik məramı yaradıcılığının ilk mərhələsində daha çox sadiq qalmış, həqiqətin bədii həqiqət şəklində təzahürünə xüsusi diqqət yetirmişdir.

S.Hüseyn sələfləri M.F.Axundzadə və F.Köçərli kimi, həyat həqiqətinin bədii ifadəsi, ictimai həyat materialının bütün genişliyi ilə ədəbiyyata gətirilməsi və milli düşüncəyə təsir imkanları baxımından roman janrına xüsusi əhəmiyyət vermiş, bu janrın milli mühitdə intişarı və inkişafı naminə qələminin bütün gücünü sərf etmişdir. Onun tənqidi fəaliyyətində romana xüsusi yer ayrılması, həm də bu janrın zamanın tələbi kimi meydana çıxması və dünya ədəbiyyatında bu istiqamətdə böyük uğurların əldə olunması ilə bağlı idi. Bu mənada ədəbi tənqidin üzərinə ağır bir missiya düşürdü. Həmin missiyanı şəərəflə yerinə

yetirən tənqidçilər sırasında S.Hüseynin adı birinci yerdə dayanırdı.

S.Hüseynin tənqidi irsi tam şəkildə toplanılıb, müasir oxuculara çatdırılmamışdır. Oxucular onun ədəbi-tənqidi məqalələrinin çox az bir qismi ilə tanışdırlar. Lakin tənqidçinin irsi akademik K.Talıbzadənin tədqiqatlarında əhatəli araşdırma obyektinə olmuşdur. Akademikin 1978-ci ildə çap olunmuş "Sənətkarın şəxsiyyəti" kitabında yer alan "Seyid Hüseyn - tənqidçi" portret-çerki S.Hüseynin ədəbi tənqid sahəsində fəaliyyətinə həsr edilmiş geniş həcmli ciddi araşdırma idi. Bu araşdırmada K.Talıbzadə S.Hüseyn haqqında arxiv materiallarını, müasirlərinə yazdığı məktubları, əlyazmalarını, xüsusən XX əsrin əvvəllərində S.Hüseynin məqalələrinin nəşr olunduğu və S.Hüseyn və onun əsərləri haqqında məqalə, məlumat çap olunmuş bütün mətbuat orqanlarını - "İqbal", "Qurtuluş", "Kəlhiyyə", "Şəlalə", "Dirilik", "Babayi-Əmir", "Açıq söz" kimi qəzet və jurnalları çox diqqətlə araşdırmaya cəlb etmiş və beləliklə, tənqidçinin fəaliyyəti, həmçinin, onun tənqidi görüşlərinin əsas istiqamətləri ilə bağlı müfəssəl tədqiqat yazmışdır.

K.Talıbzadənin tədqiqatında S.Hüseynin milli romanın inkişafına göstərdiyi elmi-nəzəri və praktik kömək bütün aspektləri ilə öyrənilir. Onun tədqiqatlarını ciddi elmi mənbə kimi qəbul etsək və eyni zamanda, S.Hüseynin tənqidi irsindən bizə məlum olan məqalələrdəki roman janrı ilə bağlı araşdırmaları tipoloji ümumiləşdirməyə cəlb etsək, o zaman tənqidçinin Azərbaycan romanının yaranmasına və inkişafına üç istiqamətdə təkan verdiyini söyləmək olar.

Birincisi, S.Hüseyn ədəbi-tənqidi məqalələrində roman janrının nəzəri-estetik şərhini vermiş, bu janrın dünya ədəbiyyatındakı seçilən nümunələrinə diqqət çəkmiş, roman janrının estetik imkanları ilə zamanın tələbləri arasındakı uyğunluqları tutarlı dəlillərlə şərh etməyə çalışmışdır. O, Abdulla bəy Divanbəyoglundun "Can yangısı" adlı əsəri haqqında eyni adlı reseenziyasında yazırdı: "Romançılıq ədəbiyyat aləmində bir sənətdir... Nəsr babından qeyrilərə nisbət geridə qaldığından romançılıq sənəti bizdə yox bir halətdədir. Halbuki romanın təhzi-bəxlaq üçün əhəmiyyəti çoxdur. Bu gün bir fikri söyləmək üçün romandan gözəl bir alət olamaz.- Roman vasitəsilə bir millətin həqiqət kimi qəbul etdiyi nöqsanlarını böylə tənqid etmək olar ki, oxucu onu şirin-şirin oxumaqla öz nöqsanlarını düşünə bilər" (2,175). Şübhəsiz ki, tənqidçi oxucunun romanı "şirin-şirin oxumaq" imkanını önə çəkəndə bir janr kimi onun estetik zövq vermək xüsusiyyətinin genişliyini, təhzi-bəxlaq üçün əhəmiyyətindən danışanda isə insanın mənəvi dünyasına təsirini nəzərdə tuturdu. Lakin S.Hüseyn romanın estetik funksiyasında onun təbiətinin "sosiallığı"na daha artıq diqqət yetirir, janrın ideya-bədii cəhətdən mükəmməl nümunələrinin sosial həyata təsir edib onu dəyişdirməsinə, oxucu dünyagörüşündə mü-tərəqqi təbəddülatlar yarada biləcəyinə daha çox inam bəsləyirdi. Bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış edəndə dünya romanının ictimai düşüncənin inkişafına nə qədər əsaslı təkan verməsinə dair tutarlı faktlar gətirirdi. S.Hüseyn yazırdı: "Vaxtilə Amerikada insan alış-verişi cari idi. Avropa tacirləri Afrika və Həbəşistanda yaşayan zavallıları əsir edib Amerikada sərmayədarlara heyvan kimi satırdılar. Həqlərində hər növ zülm və cəfanı rəva bilib, döyüb işlədirdilər.

(Davamı var)